

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

ŞƏLALƏ ABDULLA qızı ABASOVA

**ÜZEYİR HACIBƏYOVUN HEKAYƏ VƏ
FELYETONLARININ DİL VƏ ÜSLUB
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisas: 10.02.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ – 2008

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və metodika kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Yusif Mir Əhməd oğlu Seyidov
filologiya elmləri doktoru,
professor, əməkdar elm xadimi

Rəsmi opponetlər:

Buludxan Əziz oğlu Xəlilov
filologiya elmləri doktoru,
professor

Adil Məhəmməd oğlu Babayev
filologiya elmləri doktoru,
professor

Aparıcı təşkilat:

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili
şöbəsi.

Müdafiə «15» dekabr 2008-ci il saat «16»-də Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.02.181) iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «13» noyabr 2008-ci ildə
göndərilmişdir.

D.02.181 Dissertasiya Şurasının

elmi katibi, filologiya elmləri

doktoru, professor:

T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qədim və zəngin tarixə malik olan Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərində müşahidə olunan dəyişikliklər; grammatik kateqoriyaların, leksik-semantik normaların, xüsusilə rəngarəng üslublar sisteminin (rəsmi, elmi, bədii, publisist, şifahi) meydana gəlməsi və tədricən ədəbi-bədii dilə daxil olması prosesində mətbuat, maarif, elm, təhsil və digər fəaliyyət və yaradıcılıq sahələrindən daha əvvəl və daha çox bədii ədəbiyyatın, ustad, yaradıcı və yenilikçi sənətkarların xüsusi rolu olmuşdur. Bu cəhətdən XX əsrin ilk iki on ili, onun ziddiyyətli-mürəkkəb-döyüşkən ədəbi-bədii dil mərhələsi xüsusiyyət təşkil edir. C.Məmmədquluzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ö.F.Neymanzadə, Əli bəy Hüseynzadə və digər sənətkarların çox janrlı, çox sahəli fəaliyyəti və həmin dövrdə yeni-yeni ədəbi növ və janrların meydana gəlməsi və ədəbi prosesin özündə təzə yaradıcılıq mərhələlərinin yaranması, Azərbaycan dilinin xarakterində, ona münasibətdə, dilin inkişaf istiqamətində ciddi dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb oldu. Ona görə də keçən əsrin ilk iki on ilində dildaxili və dilxarici dəyişikliklərin inkişaf prosesini izləmək, sistemli araşdırmaq üçün o dövrdə yaşayan və dil proseslərində iştirak edən sənətkarların hər birinin, xüsusən də «Öz epoxasının təzə adamı»¹ kimi tanınan və şöhrət qazanan Üzeyir Hacıbəyovun tədqiqata cəlb olunan hekayə və publisist əsərlərinin leksik-semantik-üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, dil uğrunda gedən mübarizələrdə ədibin yeri, rolu və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi nəinki Azərbaycan dil tarixi, həmçinin keçən əsrin əvvəllərindəki ədəbi-bədii dil proseslərində üzə çıxan müxtəlif mövqe və tendensiyaların araşdırılması üçün də mühüm və xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müasir dilşünaslıq elmi keçən əsrin əllinci illərindən başlayaraq, Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələləri, qorunması, təbliği, grammatik strukturu və XX əsrin əvvəllərindəki vəziyyəti ilə bağlı müəyyən işlər görsə də, bəzi sənətkarların dili, dilçilik görüşlərini tədqiqata cəlb etsə də, bütövlükdə XX əsrin 30-cu illərinə qədərki dövr, onun

¹ M.S.Ordubadi. Əsərləri 8 cildə, VIII cild, Bakı: Azərnəşr, 1967, s. 302.

mübahisəli, mürəkkəb dil mərhələsi, ictimai-siyasi münasibətlər, ədəbi-bədii çəkişmələr içərisində və əhatəsində formalaşan çoxsaylı mətbuat orqanlarının, tədris prosesinin (dərslək, proqram, vəsait və s.), digər yaradıcılıq sahələrinin, xüsusilə də Üzeyir bəy Hacıbəyov, Ö.F.Neymanzadə, M.Ə.Rəsulzadə, M.S.Ordubadi, Əli Nəzmi, Əli bəy Hüseynzadə və bu qəbildən olan digər sənətkarların dili, dilçilik görüşləri ilə bağlı ciddi-sistemli fundamental araşdırmalar aparılmamışdır. Halbuki, Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf qanunauyğunluqları, dildaxili və dilxarici dəyişikliklər, dövrün ədəbi-bədii, ictimai-siyasi dil mühiti, həmin illərdə yaşayan, yazıb-yaradan, dil məsələlərində fəal və yaradıcı şəkildə iştirak edən yenilikçi sənətkarların, çoxsaylı mətbuatın, o cümlədən Üzeyir bəy Hacıbəyovun sənət dünyasından keçir, ədəbi-bədii əsərlərində qorunub saxlanılır. Deməli, Üzeyir bəy Hacıbəyovun ədəbi-bədii irsi, xüsusilə də tədqiqata cəlb olunan əsərləri bəhs olunan dövrün dil mənzərəsini, dil mədəniyyətini araşdırmaq, öyrənmək, tədqiq etmək üçün zəngin tarixi və faktik material verir və bu material bir çox cəhətdən indi də əhəmiyyətini saxlayır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Üzeyir bəy Hacıbəyovun hekayə və publisist əsərlərinin dilini, qrammatik, leksik-semantik-üslubi xüsusiyyətlərini araşdırmaq, XX əsrin ilk iki onilliyində Azərbaycan dilinə olan münasibəti və ədəbi-bədii dil uğrunda gedən mübarizələrdə üzə çıxan subyektiv və obyektiv amilləri aydınlaşdırmaq, bu prosesdə Üzeyir bəy Hacıbəyovun yerini, rolunu və mövqeyini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertant daha çox aşağıdakı məsələləri araşdırmağa üstünlük vermişdir:

- Üzeyir Hacıbəyovun dil və üslub təcrübəsinin əsaslarını müəyyənləşdirmək və bununla ədibin dilinin qaynaqları, inkişaf xətləri haqda təsəvvür yaratmaq.

- Üzeyir Hacıbəyovun «Dil mədəniyyəti, Dil sərvəti» haqda elmi izahat vermək.

- XX əsrin ilk iki onilliyində dil uğrunda gedən ədəbi-bədii döyüşlərdə Üzeyir Hacıbəyovun rolu və yerini müəyyən etmək.

- Üzeyir Hacıbəyovun hekayə və felyetonlarının dilinin leksik xüsusiyyətləri barədə aydın təsəvvür yaratmaq, mənşəinə, işlənmə yeri və sahəsinə görə söz qrupları və söz yaradıcılığı haqda məlumat vermək.

- Üzeyir Hacıbəyovun dili və dilçilik görüşlərini XX əsrin dil mühitində, dil kontekstində götürməklə ədibin söz materialı və söz yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərini izah etmək.

- Ədibin hekayə və felyetonlarının lüğətinin semantik xüsusiyyətləri; şəkil və məzmunca söz qrupları (çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər), jarqon, arxaik sözlər və söz birləşmələri haqda faktik materiala əsasən məlumat vermək.

- Üzeyir Hacıbəyovun dili, dil təcrübəsinin əhatə dairəsi; klassik irs və şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə etdiyi dil nümunələri haqda elmi təsəvvür yaratmaq.

- Ədibin gəlmə, alınma sözlərə, xarici dillərə, xüsusən də rus dilinə münasibətini müəyyən etmək.

- Üzeyir Hacıbəyovun dilində intonasiya, nitq fərdiliyi, üslublar aləminin özünəməxsusluğu ilə bağlı mülahizə və araşdırmaları ümumiləşdirmək.

- Üzeyir Hacıbəyovun «dil sərvəti»nin zənginliyini göstərən dialoq və monoloqların, nizamlı və məntiqli söz düzümünün, cümlə quruluşlarının morfoloji-sintaktik-üslubu xarakteri və funksiyası, satirik mahiyyəti haqda təsəvvürləri möhkəmləndirmək.

- Ədibin «dil mədəniyyəti»ndə əsas amillərdən olan bədii təsvir vasitələrinin seçilməsi, işlədilməsi və səsləndirilməsindəki sənətkarlığını izah etmək.

- Üzeyir Hacıbəyovun dil-üslub sənətkarlığının hekayə və publisistikasında daima yüksələn xətt üzrə inkişaf etdiyini əsaslandırmaq.

- Üzeyir Hacıbəyovun dil-üslub təcrübəsinin, dilçilik görüşlərinin, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda göstərdiyi vətəndaşlıq xidmətlərinin dilimizin inkişafında və ümumən ədəbi dil tariximizin öyrənilməsində əhəmiyyətini izah etməkdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilinin leksik-semantik-üslubi xüsusiyyətləri, ümumiyyətlə, XX əsrin 50-ci illərinə qədər sistemli və ardıcıl şəkildə tədqiqat mövzusu olmamışdır. Bu sahənin fundamental öyrənilmə tarixi keçən əsrin üçüncü rübündən başlamışdır. Üzeyir bəy Hacıbəyova gəlincə, o, 30-cu illərdən yalnız bəstəkar və yazıçı kimi araşdırmalar mövzusu olmuş, bu sahədə mükəmməl dissertasiyalar, monoqrafiyalar, çoxsaylı qəzet və jurnal məqalələri yazılmışdır. Onun elmi-nəzəri, ədəbi-bədii irsinin əsas-müstəqim amili olan dili, dilçilik görüşləri

sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmamış, sənət möcüzələrinin sirri dilçilik baxımından açılmamışdır. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq «Üzeyir bəy Hacıbəyovun dilçi-alim portreti» yaradılır. Bu məqsədlə bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilir;

- Üzeyir bəy Hacıbəyovun dili və dilçilik görüşləri XX əsrin ilk iki onilliyində xüsusi aydınlıqla görünən ən geniş – ən zəngin dil faktıdır.

- XX əsrin ana dili ilə bilavasitə bağlı və bu dilə cavabdeh olan mətbuat, dərslik, qəzet, jurnal, tərcüməçilik, müəllimlik, lüğətçilik və s. kimi ciddi yaradıcılıq sahələrinə Üzeyir bəy Hacıbəyovun münasibəti xüsusi araşdırma obyektini kimi götürülür və dilçilik baxımından təhlil və şərh olunur.

- Ədibin hekayə və publisistikasının söz materialı, onun leksik-semantik xarakteri; morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri, mənşəyinə görə söz qrupları (Azərbaycan-türk-rus-fars və s.), gəlmə və alınma dil nümunələri, söz düzümü, cümlə quruluşları, cümlə növləri və sistemləri ilk dəfə olaraq tarixi dil və dilçilik baxımından tədqiqata cəlb olunur, ideya-məzmun-üslubi cəhətdən araşdırılır.

- XX əsrin Üzeyir bəy Hacıbəyov kimi yaradıcı və yenilikçi sənətkarların hər birinin tədqiqata cəlb olunma haqqı diqqət mərkəzinə çəkilir, əsrin əsas mütərəqqe qüvvələrini, demokrat ziyalıları Azərbaycan dili uğrunda məqsədli mübarizələr meydanına atan «Dövr – tarix – dilin talei» məsələləri tədqiqatda əsas yer tutur.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi həm də ondadır ki, Üzeyir bəy Hacıbəyovun dili – üslubu, janr tərzini ilk dəfə bu əsərdə açılır. Ədibin dövrü, dil uğrunda gedən mübarizə və mübahisələrə, onların aradan qaldırılması məsələlərinə diqqət verilir. Professor Y.Seyidovun dediyi kimi «XX əsrin ictimai-siyasi həyatı, ideologiya mübarizələri, ədəbi cərəyan və s. dil məsələlərinə baxışları da müxtəlifləşdirmişdi və bu sahədə də özünəməxsus mübarizə cəbhələri yaranmışdı. Qəzet və jurnallar bir-birindən fərqlənən dil və üslublarda nəşr edilirdi... mətbuat səhifələrində dilə dair yazılan məqalələrin ideya istiqaməti, müəlliflərin ümumxalq dilinə və ədəbi dilə baxışları da bir-birindən ayrılırdı. Mübahisələr və ziddiyyətlər daha çox ədəbi dil məsələsi ilə

əlaqədar idi».¹ Dissertasiyada bu məsələlər geniş təhlil olunur və onlara elmi-nəzəri şərhlər verilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda hekayə və publisistikasına əsasən Üzeyir bəy Hacıbəyovun ədəbi-bədii dili, çox xətli (elmi, bədii, publisist, şifahi və s.) üslubları, dialoq və monoloq yaradıcılığı, klassik irs və folklor nümunələrindən istifadə üsulları nəzərə çatdırılır, yaradıcı və təşkilatçı yazıçı kimi dil sənətkarlığı nəzəri cəhətdən şərh edilir, dil sistemi barədə faktik nümunələr verilir. Həmçinin Üzeyir bəy Hacıbəyovun mütəxəssis dilçi olmasını şərtləndirən satirik – realist, lirik – romantik üslubları nəzəri və təcrübi cəhətdən öyrənilir.

Dissertasiya işi ilk növbədə Azərbaycan ədəbi dil tarixi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin bu əsərdən bir sıra ümumi və ixtisas kurslarında; o cümlədən «Nitq mədəniyyəti və üslubiyyət», «Üzeyir Hacıbəyov», «Azərbaycan ədəbi dil tarixi», «Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələləri» və s. dərsləri vəsaiti kimi istifadə etmək mümkün olacaqdır. Daha önəmlilərindən biri budur ki, Azərbaycan ədəbi dil tarixi kursunun yaranmasında bu əsər də etibarlı mənbələrdən sayıla bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın əsas mənbələrinə Üzeyir bəy Hacıbəyovun hekayə və publisistikası (yeri gəldikcə digər əsərlərinə də müraciət edilmişdir), bu haqda yazılmış elmi-nəzəri əsərlər və ümumi ədəbiyyat, eləcə də əsrin ilk onilliyinə aid olan dil tarixi araşdırmaları daxildir. Bəzi hallarda müqayisə məqsədilə XX əsrin ilk onilliklərində yazıb-yaradan sənətkarların dilçilik görüşlərinə aid yazılmış tədqiqat əsərlərinə də baxılmışdır.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işi tarixi-müqayisəli və təsviri metodlar əsasında yerinə yetirilmişdir. Təhlildə bu metodların tələb və prinsipləri nəzərə alınmışdır.

İşin aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu Bakı Dövlət Universitetinin «Azərbaycan dili və metodika» kafedrasında müəyyənləşdirilib dəqiqləşdirilmiş, fakültənin elmi şurasında təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın əsas nəticələri elmi-kütləvi mətbuat orqanlarında, məcmuələrdə çap olunmuş məqalələrdə, seminar və konfranslarda olunan məruzə və çıxışlarda öz əksini tapmışdır.

¹ Y.Seyidov. Yazıçı və dil. Bakı, «Yazıçı» nəşriyyatı, 1979, s. 92-93.

Dissertasiyanın quruluşu. «Üzeyir bəy Hacıbəyovun hekayə və felyetonlarının dil və üslub xüsusiyyətləri» namizədlik dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında AAK-nın təlimatına, tələb və prinsiplərinə uyğun formada yazılmışdır. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə mövzunun aktuallığı; tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, mənbələri, metodu, Üzeyir bəy Hacıbəyovun hekayə və publisistikasının tarixi dil faktı kimi zəngin tədqiqat obyektı olmasından bəhs olunur.

Dissertasiyanın «**Üzeyir Hacıbəyov dil haqqında. Ədibin ana dili uğrunda mübarizəsi**» adlanan birinci fəsildə XX əsrin ilk iki onilliyinin ictimai-siyasi xarakteristikası, ana dili uğrunda gedən ədəbi-bədii döyüşlərin baş verməsi səbəbləri, dövrün, ədəbi mühitin dil uğrunda mübarizəyə hazırlığı məsələləri, dilə münasibətdə fərqli cəhət və mövqelərin yaranması, «Molla Nəsrəddinçilər»in ədəbi-bədii döyüşlərdə aparıcı, istiqamətverici mövqedə durması, dövrün əsas yaradıcı qüvvələrini bu işə səfərbər etməsi və s. məsələlər ətraflı şəkildə təhlil və şərh olunur. Göstərilir ki, müasir Azərbaycan dili həm də keçən əsrin əvvəllərində – ana dili uğrunda aparılan ədəbi-bədii döyüşlər mərhələsinə, bu sahədə fədakarlıq göstərən, yaradıcı qələm sahiblərinə, vətəndaş ziyalılarına borcludur. Belə qüdrətli sənətkarlardan biri öz dövrünün qabaqcıl ziyalıları olan dahi Üzeyir bəy Hacıbəyov idi.

Üzeyir bəy Hacıbəyovun Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə dahi bəstəkar, böyük yazıçı-dramaturq, alovlu jurnalist-publisist, istedadlı nəzəriyyəçi alim kimi daxil olması artıq faktdır. «Əsrinin təzə adamı» kimi şöhrət qazanan Üzeyir bəy Hacıbəyovun böyüklüyü bir də onda idi ki, o fəaliyyət göstərdiyi yaradıcılıq sahələrinin hər birinə öz vətəndaş və sənətkar imzasını atmış, nəinki Azərbaycan, bütün dünya mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil olmuşdu. Üzeyir bəy Hacıbəyovun belə şöhrət qazanmasının bir və əsas səbəbi də doğma dilinin incəliklərinə, imkanlarına dərinlən bələd olmasında, ondan məharətlə, yerli-yerində istifadə etməsində, bu dilə vurğunluğunda, ona səcdə etməsi, ömrünü, sənətini bu dilin qorunmasına, təmizlənməsinə və inkişafına sərf etməsində idi.

Üzeyir bəy Hacıbəyovun zəngin yaradıcılığı belə bir fikir deməyə də əsas verir ki, o, nəinki müraciət etdiyi ədəbi növ və janrlara (musiqi, dram, publisistika, bədii nəsr, poeziya, elm və s.), hətta hər bir adi, kiçik mövzuya fərdi yanaşan, üslubunu, deyim tərzini bədii həyat materialına uyğun dəqiqləşdirən, nəzərdə tutduğu, çatdırmaq istədiyi mətləblərə uyğun obyektlər, sənət material seçən, xalqının, milli ruh, zövq, şüur, əxlaq tərzini, hiss və duyğularını nəzərə alan, mənəvi-psixoloji, hissi-idrakı aləmin xarakterinə uyğun söz tapan, son dərəcə sadə, milli, təbii, orijinal və kütləvi üslublarda danışan və yazan sənətkar olmuşdur. Bu baxımdan, Üzeyir bəy Hacıbəyovun zəngin elmi və bədii irsində, müxtəlif ədəbi növ və janrlarda yazılmış, çoxsaylı əsərlərində dil-üslub sarıdan rəngarəngliyin (elmi, rəsmi, publisist, bədii, şifahi və s.), müəyyən fərqlərin olmasını təbii qəbul etmək lazımdır. Belə kamillik orijinalıq, dil-üslub nöqtəyi-nəzərdən müxtəliflik Üzeyir bəy Hacıbəyovun bir yazıçı-alim kimi dünyagörüşündən, istedadından xəbər verməklə, dövrünü, zamanəsini, ədəbi-bədii mühitini, xüsusilə də Azərbaycan türk millətini aydın görməsi, yaxşı dərk və qəbul etməsi, onunla necə, nə vaxt, hansı dildə və üslubda danışmağı, ona təsir etməyi bacarması ilə bağlı idi. Odur ki, Üzeyir bəy Hacıbəyovun müxtəlif janrlı əsərləri arasında dil-üslub baxımından müəyyən fərqlərin olmasını müsbət hal kimi qəbul etmək, ona dil tarixçiliyi, qanunauyğun inkişafın tələb və prinsipləri, ədəbi növ və janrların, qələmə alınan mövzuların əhatə və təsir dairələrinin ehtiyacı kimi yanaşmaq lazımdır. Küll halında hekayə, felyeton və komediyalarının dili, ədibin sadə terminləri ilə zəngin olan elmi əsərlərinin dilindən daha aydın, daha sadə, təbii və kütləvi təsir bağışlayır. Bu sadəlik, dərinlik və kütləvililiyin mahiyyət və xarakterini isə yenə də milli ana dili, ana sözləri, kökü ilə azərbaycanlı, həmçinin mənşəyi ilə gəlmə olub, ana dili vahidləri kimi doğmalaşan söz və ifadələr, onların bolluğu təşkil edir. Bütün bunlar Üzeyir Hacıbəyovun Azərbaycan dilinin saflığı və qorunması uğrunda apardığı proqrama, mübarizə məramnaməsinə daxil olsa da, ana dili uğrunda gedən ədəbi-bədii mübarizələrdə o, daha çox iki üsuldan istifadə edirdi.

1) Bədii əsərlərini aydın, təmiz, anlaşıqlı Azərbaycan dilində yazıb ədəbi prosesə nümunə göstərməklə. Bu sahədə onun bədii əsərlərinin, publistikasının dili Cəlil Məmmədquluzadənin,

Ə. Haqverdiyevin, Nəriman Nərimanovun nəsr əsərlərinin dili ilə eyni sırada dayanır. Dissertasiyada bu məsələlər geniş təhlil və şərh olunur.

2) Dillə bağlı mükəmməl elmi-nəzəri mülahizələr, fikirlər söyləməklə. Dissertasiyada həmin problem məsələlərin geniş elmi şərhə verilir. Yalnız birçə ifadə Üzeyir bəy Hacıbəyovun ana dili haqqında ümumi mövqeyini öyrənmək üçün çox şey deyir. «**Vasiteyi – nıcatımız olan dil**». Deməli, ədib xalqın, millətin nıcatında – taleyində, ümumən varlığında dili ən əhəmiyyətli vasitə hesab edir. Həm də bu fikri özümüz – öz xalqımız, öz dilimizlə əlaqədar deyir. Yəni «vasiteyi-nıcat olan» demir, «vasiteyi-nıcatımız olan» deyir. Bununla da kifayətlənmir. Daha irəli gedərək insanlığın varlığında dilin həlledici roluna toxunur. «Hər bir millətin bütün milliyyəti ilə bəgasına baş səbəb olan dildir və dilin tərəqqisidir» ideyasını irəli sürür. Dillə bağlı düşüncələrini – dünyagörüşünü, elmi-nəzəri mülahizələrini ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, «Dil həyatı-bəşəriyyətin ən ümdə müəssirlərindən biridir, desəm, xəta etmərəm, zənnindəyəm. Bütün ixtiraat və kəşfiyyatın ağıllarımızı heyran qoyan səmərəsi hüsurinə və bu səmərələrin az bir müddətdə aləm içrə yayılmasına insanın öz həməsirlərinin hal və ovzaindən baxəbər olmasına, minlərcə il bundan əqdəm yer üzünü iskan babalarımızın həyat və məişəti sadıqəsindən kəsbi-istila etməsinə və hətta, ondan sonra yaşayacaq adamlarımızın həyatı müstəqbələsinə və vaqe olacaq hadisatın necə bir halda cərəyan edəcəyinə, təqribən və təxminən də, olmuş olsa, vaqif olmasına və həyat və məişəti bəşəriyyətin rifah və səadət üzrə ömr edilməsinə dilin zor bir təsiri olubdur». Dil haqqında belə ciddi, obyektiv və orijinal elmi mülahizəsində Üzeyir Hacıbəyov əsas dörd məsələyə toxunur: 1) Dil bəşəriyyətin həyatında ümdə rol oynayan, yer tutan hadisələrdəndir. 2) Əsil ağılımıza gələn fikirlərin, yəni elmin, mədəniyyətin müasir insanlara çatmasına, dünyada yayılmasına səbəb olan ən vacib vasitədir. 3) Dil qədimlərdə yaşayan babalarımızın həyat və məişətindən xəbər verir. 4) Dil hətta insanların gələcəyini təxmin etməyə imkan verir. Bütün bunlarla yanaşı Üzeyir bəy Hacıbəyovun bu və ya bu qəbildən olan bütün mülahizələrinin kökünü, konkret yönümünü yenə də ana dili – Azərbaycan dili, Azərbaycan milləti təşkil edir ki, bunun da ictimai-siyasi əhəmiyyəti daha böyükdür.

Dissertasiyanın birinci fəslində və ümumən dissertasiya boyu həmin məsələlər ətraflı, konkret və dəqiq faktlar əsasında geniş şərh olunur. O da xüsusi nəzərə çatdırılır ki, Üzeyir Hacıbəyova görə, xalqa-millətə-vətənə xidmət edən hər şey müqəddəs sayılmalıdır. Mövcudiyyətin hamısı, canlı və cansız varlıqlar; mədəniyyət, ədəbiyyat, sənət, dil – söz, bütövlükdə həyat və yaşamaq vasitələrinin hamısı Vətən – xalq – millət – dövlət üçün olmalıdır. Bu sistemdə dil ilk sırada durur. Tarixən «Ana dili – xalq dili – Vətən dili» ifadələri təsadüfən işlənməmişdir. Üzeyir Hacıbəyov xalqa arxalandığı, söykəndiyi, oğulluq etdiyi, vətəninə-torpağa, doğma ana dilinə bağlı olduğu üçün dünya klassikasına daxil oldu. Böyük bəstəkar Fikrət Əmirov «Üzeyir məktəbi» məqaləsində yazırdı: «Onun (Üzeyir Hacıbəyovun – Ş.A.) bizim müdafiəmizə ehtiyacı qalmır. Çünki onun ... hər bir əsəri ... hər bir fikri həyatiliyi, xəlqiliyi və dərin elmiliyi ilə özünü qeyri-elmi iradlardan asanlıqla qoruya bilir. Məşhur bir əfsanədə Anteyin qeyri-adi qüdrətini onun ayaqlarının torpağa dayanmasında, torpaqla bağlılığında görürlər... Biz böyük Üzeyir yaradıcılığındakı bu Antey qüdrətinin sirrini hələ çox öyrənməliyik».¹ Üzeyir bəy Hacıbəyovun «Antey qüdrətinin sirrini» açmaq, öyrənmək üçün onun ədəbi-bədii irsinin mahiyyətinə, zənginliklərinə, qüdrətinə – təsir gücünə dərinlənən vəqif olmaq, xüsusilə bu sənəti yaradan əsas, müstəqim amil olan dilini, dil haqqındakı düşüncələrini araşdırmaq – tədqiq etmək son dərəcə vacibdir. Çünki Üzeyir Hacıbəyov xalqla – vətənlə üz-üzə ilk növbədə müqəddəs, pak, kişi sözü ilə dayandı. Publisistika ilə yaradıcılığa başladı. Ömrünün axırına qədər yazıb-yaratdı, bir dənə də olsa, boş, yarımçıq, sürüşkən, yad, zidd, səksəkəli, qorxaq, ikiüzlü söz işlətmədi. İlk gündən xalqı, vətəni özündə, özünü xalqda – vətəndə gördü, iki minə yaxın irili-xırdalı əsər yazdı, minlərlə söz işlətdi, ədəbi-bədii dilə musiqi lisanını, dilini caladı, böyük Azərbaycanı öz ünvanı bildi, əsərdən-əsərə, felyetondan-felyetona dildə, sözdə sadələşdi, dərdlərdən danışa-danışa bütövləşdi-xəlqiləşdi, çoxlu bədxaqlarla üzləşməli oldu. Çəkişə-çəkişə dilini də, sözünü də, səsini də xalqın – millətin içərisində tapdı. Bu fəsildə həm də o məsələ xüsusi qeyd olunur ki, ədəbiyyat tarixində «Molla Nəsrəddin»çilər kimi tanınan

¹ F.Əmirov. Musiqi səhifələri. Bakı: Işıq, 1978, s. 85.

yazıçı-ziyalılar tez bir zamanda ana dilinin qorunması, saflığı və inkişafı uğrunda fəal mübarizə aparan «Dilçilər» kimi də tanınmağa başladılar. Üzeyir bəy Hacıbəyovun da mənsub olduğu bu «qaranquş dilçilər» yoxdan var yaratdılar. Ədəbi dil tarixinin yeni səhifəsini yazdılar. Ana dilinin qoruyucuları olan mətbuat, milli məktəblər, dərslük, dərslər kitabları, proqram və s. ilk gündən həmin fədakar «dilçilərin» güclü nəzarəti altına keçdi. Üzeyir bəy Hacıbəyov «qəzeti həlim aşının qazanı bilib, nə gəldi içinə dolduranlara» qarşı mətbuatın müqəddəs, xəlqi bəyan etdi: «Mətbuatın vəzifəyi-müqəddəsəsinə ehtiram və əhəmiyyət nəzərilə baxanlar hürriyyəti-mətbuat və azadiyi-kəlamın mənai-həqiqisinə layiqincə vəqif olub, qəzet sütunların öz şəxsi mənfəətinə alət etmək təşəbbüsündən hər vaxt istinad etməlidirlər».¹

Üzeyir bəy Hacıbəyov ümumən dil mədəniyyətindən tutmuş (buraya lüğət tərtibi, yeni söz yaradıcılığı, köhnə sözlərdən imtina, üslub, istilah, imla, orfoqrafiya məsələləri, dillərə münasibət, səvad, yazı-danışıq tərzü və s. və ilaxir daxildir) tərcüməçilik, müəllimlik və digər dil sahələri haqqında orijinal fikirlər söyləmişdir. Onun elmi, ədəbi-bədii irsi musiqişünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq gədr dilçilik baxımından da geniş, orijinal və maraqlıdır. Bu məsələlərin hər biri haqqında dissertasiyada ətraflı məlumat verilir.

Üzeyir bəy Hacıbəyov, hər şeydən əvvəl dilin inkişafında real imkanların nəzərə alınmasının tərəfdarı idi. Tərcümə məsələlərində də bu prinsipi gözləyirdi. Bu haqda həmin fəsildə ətraflı məlumat verilir. Bütövlükdə ədib tərcümə haqda belə qənaətdə idi ki, «ədəbiyyatda tərcümənin birinci məqsədi başqa bir dildə yazılmış əsəri öz dilinə çevirməklə eyni əsəri öz dilində danışanların anlayacağı bir hala salmaqdır». Eyni zamanda tərcüməni yaradıcılığın ən məsuliyyətli və ən şərəfli sahəsi adlandırır. Bu da məlumdur ki, tərcümə Ü.Hacıbəyovun ciddi yaradıcılıq sahələrindən biri idi və o, tərcüməyə həm də kamil dilçilik məsələsi təmiz dil faktı kimi baxırdı.

Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan dilini haqsız hücumlardan qorumağa yönəldilmiş bir məqaləsi ilə əsil mübarizəyə başladı. Bu, 1905-ci ildə yazdığı «Bir xanım əfəndinin bizləri hüsni-

¹ Ü.Hacıbəyov. Əsərləri. 10 cildə, III cild, Bakı: AEA nəşr., 1964, s. 158.

təvəccöhi» adlı məqaləsidir. Həmin fəsildə ədibin bu və bu qəbildən olan «Dil», «İkinci il», «Hansı vasitələrlə dilimizi öyrənil kəsbi-maarif etməliyik» və s. məqalələri geniş təhlil, izah və şərh olunur.

Üzeyir bəy Hacıbəyov bütün məqalə və çıxışlarda dilin saflığı, qorunması və inkişafı uğrunda aparılan mübarizələrin səmərəsini kütləvi xarakterində, məqsədli-ardıcıl-əbədi davamında, istiqamətində – gedişatında, milli-xəlqi ruhunda, üsullarında görür, onun neçə-neçə vasitələrini təklif və tövsiyə edirdi. Üzeyir Hacıbəyova görə Azərbaycan vətəndaşı hesab olunan hər kəs, bütün millət öz doğma ana dilini mükəmməl bilməli və öyrənməlidir. Ədib «Dilimizi öyrənməkdə bizə yardım edəcək neçə-neçə vasitələr vardır»¹ deyərkən ən ümdələrinin, ən kütləvilərinin adını ilk sırada çəkirdi:

1. «Biri – öz dilimizdə çıxan qəzetlərdir».² Yəni bu qəzetləri oxumaq və ya oxutdurub dinləmək vasitəsi ilə ana dili nitqini inkişaf etdirmək olar.

2. «İkinci vasitə, deyib-danışmaq və aramızda təati edilən hər bir mətbuatı türk dilimizdə yazmaqdır».³

3. Üçüncü «danışiq əsnasında fikrimizin əcnəbi kəlmələrdən təmiz olaraq öz türk sözlərimiz vasitəsilə ifadəsinə səy etməliyik və qəzetlər sayəsində öyrəndiyimiz yeni təbirat və islahatı lazım olan yerlərdə işlətməliyik».⁴

Ü.Hacıbəyov «öyrənməliyik» sözünü xüsusi vurğu ilə, böyük cəsarət və həvəslə təkrar edirdi: «Binaənəleyhi dilimizi öyrənməliyik. Öz mədəniyyət və mərifətimiz üçün öyrənməliyik ki, öz ehtiyacımızın bəyaninə qadir olaq. Öyrənməliyik ki, türk, lakin təzyiq altında məyub və məfluc və məfluk türk dili istemal edən əqvami Türkiyəyi – müxtəlifəmiz bir-birinə rast gəldikdə «pantamima» oyunbazlığına məcbur olmadan qurtarıb, yek – digərinin qəm və fərəhinə hissiyab olmalarına qeyrət edək. Öyrənməliyik ki, Avropanın hökmünü bütün sahəti aləmə cari edən ülum və fününun hər bir qismi meydanında dahilər çıxardıb istiqbalımızı hər bir cəhətdən təminə çalışaq».

¹ Ü.Hacıbəyov. Əsərləri. 10 c., III c. Bakı: AEA nəşr., 1964, s. 28.

² Yenə orada, s. 28.

³ Yenə orada, s. 29-30.

⁴ Yenə orada, s. 30-31.

Üzeyir bəy dil öyrənməyin digər vasitələri; məktəb, müəllim, tədris və təlim, kitab, dərslik və s. məsələlərlə bağlı qiymətli mülahizələr söyləmişdir. Dissertasiyanın bu fəslində həmin məsələlər konkret faktlar, zəngin materiallar əsasında araşdırılıb təhlil və şərh olunmuşdur. Dissertasiyanın birinci fəslində ədibin dilçilik görüşləri üç yarımbaşlıqda ümumiləşdirilir.

1) Üzeyir Hacıbəyov dilçi mütəxəssis kimi. 2) Dilin lüğət tərkibi və əcnəbi sözlərə münasibət. 3) Rus dilinə münasibət.

Həmin fəsildə hər bir yarımbaşlıqda qoyulan və qaldırılan problem dil məsələlərinin geniş elmi-nəzəri şərhə verilir (konkret faktlar əsasında), ədibin dilçi alim portreti yaradılır. Göstərilir ki, Üzeyir bəy Hacıbəyov dilin saflığı, qorunması və inkişafı uğrunda ədəbi-bədii döyüşlərin tuğyan etdiyi mürəkkəb-ziddiyyətli, çox problemlili bir mərhələnin, «Mollanəsrəddinçilər» dövrünün dilçi-mütəxəssisi, cəsarətli-döyüşkən alimi olmuşdur. O, ilk gündən düşündüyü, dillə bağlı qələmə aldığı bütün məsələlərdə aydın və mütərəqqi mövqe tutmuş, Azərbaycan dili haqqında tarixi, ictimai-siyasi mənə daşıyan və indi də öz əhəmiyyətini itirməyən orijinal fikirlər söyləmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **«Üzeyir Hacıbəyovun nəsr əsərlərinin (hekayə və felyetonlarının) dilinin leksik-üslubu xüsusiyyətləri»** adlanır. Bu fəsildə irəli sürülən ilk fikirlərdən biri budur ki, Üzeyir Hacıbəyovun bütün ədəbi-bədii əsərlərinin dili keçən əsrin 30-cu illərinə qədərki tarixi dövrün formalaşdırdığı tipik, xüsusi və qanuni dil faktıdır. Bu tipik-qanuni dil faktının təbiiliyini-zənginliyini göstərən ilk əlamətlərdən biri onun rəngarəng və bənzərsiz üslublarıdır. Bu üslubu təyin və xarakterizə edən komponentlər isə olduqca zəngin və maraqlıdır. Buraya sənətkar şəxsiyyətinin öncül xüsusiyyətlərindən: mövqe, münasibət, tendensiyaçılıqdan tutmuş intonasiya, nitq vərdişləri, deyim tərz, dialekt danışığı, monoloq, dialoq və onun zəngin növləri – fərdilik, tipiklik və s. kimi rəngarəng dil-üslub nümunələri daxildir. Deməli, Üzeyir bəy Hacıbəyovun üslubunda intonasiya (onun çoxçalarlı növləri) əsas yerlərdən birini tutur, özü də ictimai və fərdi xüsusiyyətləri təmin və təyin edən qüdrətli dil faktı kimi çıxış edir. Şəxsiyyət, xarakter və obrazların fərdi, hiss və duyğularını, daxili təlaş, istirab və həyəcanlarını ayrı-ayrılıqda görməyə, onları qarışıq salmamağa xidmət edir. Mövqe, məslək bildirməkdə, portret yaratmaqda üslub-intonasiya etalon

rolunu oynayır. Bu baxımdan Ü.Hacıbəyovun dili bənzərsiz üslubların, təbii, real təsvirlərin dilidir. Bu dil, səsin, sözün, ritmin və ahəngin, deyim tərzlərinin, tonun və avazın qovşağından yaranan, romantizm və realizmlə yoğrulmuş qüdrətli Azərbaycan türk dili nümunəsidir. Dissertasiyada bu məsələlər geniş və əhatəli şəkildə təhlil və şərh edilir. Xüsusi qeyd olunur və əsaslandırılır ki, Üzeyir bəy Hacıbəyovun dili ümumxalq dilindən, ədəbi dilin zəngin xəzinəsindən mayalandığı üçün təmiz Azərbaycan dilidir. Üzeyir dilinin özünəməxsus qanunauyğunluqları, inkişaf xətləri və meylləri vardır ki, bu məsələlər həmin fəsildə genişliyi ilə təhlil və şərh olunur.

İkinci mühüm məsələ odur ki, Üzeyir Hacıbəyovun ədəbi-bədii dili hansısa «vakumda» yaranan bir dil deyildir. Bu dil öz kökləri, öz milli ruhu ilə klassik Azərbaycan ədəbi dilinin ənənələri ilə bağlı olan, ondan qidalanan, onun dövrə-zamanəyə uyğun inkişaf etməkdə, təkmilləşməkdə olan davamıdır. Prof. T.Hacıyev yazır ki, «Ədəbi dilin dövrləri və mərhələləri arasında səd çəkmək, bu dövrləri bir-birindən təcrid etmək olmaz. Yeni dövrün norması əvvəlki dövrün içərisində hazırlanmağa başlayır; köhnə norma dəfn olunmur, onun əsas kütləsi yerində qalır. Sadəcə olaraq ədəbi dildə yeni bir üslubun yaranması, aparıcı üslubun dəyişməsi, ədəbiyyatda yeni janrların meydana gəlməsi, dilin struktur elementlərində cüzi dəyişmə – bir qrammatik formanın yaranması və ya itməsi, köhnənin əvəz olunması və s. ədəbi dilin norma sistemində yenidən komplektləşməyə səbəb olur. Yeni komplektləşmə yeni norma sistemi yaradır ki, bu da yeni dövr və ya mərhələnin başlanmasını elan edir».¹ Bu mülahizələr dissertasiya boyu nəzarətdə-yaddaşda saxlanılmışdır.

Üçüncü mühüm məsələ odur ki, Üzeyir Hacıbəyovun ədəbi-bədii dili bütövlükdə XX əsrin bəhs olunan dövrü üçün vahid-etalon dil nümunəsi kimi təqdim olunmur. Həmin dövr ədəbi dilinin bir faktı üslub göstəricilərindən biri kimi, xalqa, millətə daha yaxın, onun başa düşəcəyi, çətinlik çəkmədən dərk edə biləcəyi bir dil-üslub-yazı-danışıq tərzı kimi önə çəkilir. Məsələn, deyək ki, ədibin 15 illik (1905-1920) ədəbi-bədii dil dövründə bir sıra üslub və deyim tərzləri olmuşdur. Hekayə və felyetonlarında

¹ T.Hacıyev, K.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, s. 53.

satirik-realist (buraya elmi, publisist əsərləri, oçerkləri, bir sıra müstəqim üslublu yazıları daxildir), musiqili komediyalarında lirik-romantik, bəzən də psixoloji-satirik, sırf musiqili əsərlərində, opera və operettalarında isə daha çox beş ifadə tərz; psixoloji-satirik, yumoristik, romantik-analitik iştirak edir. Əlbəttə, bu bölgədə bəzi şərtliliklər tapmaq olar, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ədibin bir sıra əsərlərində (bu daha çox onun operalarına, musiqili əsərlərinə aiddir) adları çəkilən ifadə tərzlərinin bəzən hamısı, bəzən də biri və ya ikisi iştirak edir. Məsələn, dramaturqun musiqili komediyaları arasında dil nöqtəyindən nəzərindən yaxınlıq olsa da, üslub baxımından fərqləri görmək o qədər də çətin deyil. Əgər «O olmasın bu olsun» komediyasında «satirik – realist - şifahi» üslub əsasdırsa, «Arşın mal alan» komediyasında «lirik – romantik - yumorik» dil üslubu əsas yer tutur. «Ər və arvad» komediyası isə daha çox «satirik- realist» üslubda işlənmişdir. Digər opera və musiqili əsərlərini də bu şəkildə, dil-üslub cəhətdən fərqləndirmək olar. Ədibin hekayə və felyetonlarına gəlinə, son dərəcə təbii, orijinal, müxtəlif dil-üslublarla üzləşirik. Əvvələn, felyetonu satirik, real üslubdan, ən azı yumordan ayrı necə təsəvvür etmək olar?! Digər tərəfdən ədibin yazıb-yaratdığı dövr, bütünlükdə ədəbi proses, ədəbi mühitin özü, xarakter etibarilə tənqidi ruhda, sağlam müxalifətçilik, inkişafın, gələcək tərəqqinin xatirinə hadisələrə açıq münasibət, aydın mövqəçiliklə bağlı olub. Odur ki, milli bütövlükdə istiqlal hərəkatı sadə, aydın, dil-üslub uğrunda ilk gündən əməli, ardıcıl mübarizə tələb edib. Bu mübarizələr isə müxtəlif formalarda, bir tərəfdən, klassik irsdən, xalq ədəbiyyatından, dünya mədəniyyəti xəzinəsindən müasir tələblərə uyğun istifadə etmək, sadə, aydın yazıb nümunə göstərmək, bunu bütün ədəbi prosesdən tələb etmək, digər tərəfdən, dilin, əhəmiyyətini insanlara başa salmaq, bu sahədə elmi-nəzəri fikirlər söyləmək yolu ilə aparılırdı. Prinsipial məsələlərdən biri də bu idi ki, uzun müddət yaxın Şərq, sonradan Rusiyanın əhatəsi və təsiri dairəsində olan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafında ərəb, fars, rus dilinin müəyyən qədər müsbət təsiri olsa da, mənfi təsiri də az olmamışdır. Odur ki, ana dilinə qarşı olan bu və ya digər yad, nöqsanlı-zərərli təsirlərə qarşı ədəbi prosesdə ciddi mübarizə gedirdi. Ü.Hacıbəyov dönə-dönə qeyd edirdi ki, «Öz sözümlə ifadəsi imkan daxilində olan təbiri ərəb və fars kəlimatı

vasitəsilə istəməyimizin heç bir mənası olmasın gərək».¹ Milli əlifba yaratmaq, dərsliklər, lüğət tərtib etmək, mətbuatın, məktəblərin təmiri, ana dilində işlənməsinə nail olmaq ədibin ən böyük arzusu idi. Həmin fəsildə ana dilinin inkişafı ilə bağlı olan bu məsələlər ədibin hekayə və felyetonlarından gətirilən konkret misallarla təhlil edilir. Ədibin hekayələri cümlə növləri, söz qrupları, morfoloji, sintaktik və üslubi cəhətdən izah olunur, söz və tərkiblərin mənşəyi, mənası, təsir və əhatə dairəsi haqqında elmi şərhlər, izahatlar verilir.

Milli Azərbaycan sözləri, ərəb-fars, rus və Qərbi Avropa mənşəli sözlər ədibin hekayə və publisist əsərlərinin mətnindən həm tək-tək, həm də cümlə daxilində götürülərək izah olunur. Xalq ədəbiyyatından seçilən nümunələr, xüsusilə atalar sözü və məsəllər dil – üslub – söz – termin baxımından qrammatik normaların prinsipinə uyğun olaraq tədqiqata cəlb olunur. Elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparılır. Qabarıq şəkildə nəzərə çatdırılır ki, «Azərbaycan-türk sözü» dedikdə termin, ad, birləşmə, ümumən nitqin yazılı və şifahi formalarına daxil olan bütün sözlərin «mənşəyini» harada, hansı dildə yarandığını yox, məhz azərbaycanlıların mənşəyinə önəmli və davamlı yer tutduğuna, bərqərar olduğuna üstünlük verilməlidir. «Abbas – ərəbcədir, Şükufə – farsca və yaxud məktəb – ərəbcədir. Lakin onlar eyni zamanda azərbaycanlı adlardır. Deməli, elə ad var ki, söz kimi xarici dildən gəlir, ad kimi Azərbaycanda yaranır». Bu fəsildə ədibin hekayə və felyetonlarına əsasən xüsusi qeyd olunur ki, Azərbaycan dilinin ahəng qanuna tabe olan, leksik, semantik, morfoloji, sintaktik tələb və prinsiplərə cavab verən, dilimizin inkişafı və təkmilləşməsində doğma ana dilli söz və birləşmələr qədər milliləşən bir sıra gəlmə-alınma sözlərdə əlifba, tələffüz və yazılışı baxımından yenə də müəyyən fərqlər qalır ki, bunları nəzərə almaq çox vacibdir. Ədibin işlətdiyi çoxsaylı atalar sözü və məsəllər məqsədli surətdə seçilmiş hadisə, əhvalat və vəziyyətləri əks etdirən həyat materialı, dialoq, monoloq və remarka sistemləri, ümumən qrammatik kateqoriyalar dil – üslub prinsiplərinə uyğun elmi şəkildə tədqiq edilir, ədibin dili, hekayə və felyetonlarının leksik-üslubu xüsusiyyətləri haqqında ilk dəfə olaraq elmi-nəzəri mülahizələr söylənilir. Hekayə və

¹ Ü.Hacıbəyov. Əsərləri 10 cildə, IV c. Bakı: AEA nəş., 1964, s. 31-32.

felyetonlarına əsasən Üzeyir dilinin, Üzeyir üslubunun həm tarixilik, həm də müasirlik baxımından əhəmiyyətli olduğu sübuta yetirilir.

Dissertasiyanın III fəslə «**Söz düzüümü. İfadə və cümlə tipləri**» adlanır. Bu fəsildə Ü.Hacıbəyovun böyük nasir və publisist kimi dil sənətkarlığının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən, söz axtarmaq, söz tapmaq, söz seçmək və xüsusilə də söz düzüümü bacarığından, söz birləşmələri, cümlə növləri, qrammatik kateqoriyalara daxil olan dil məsələlərindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, təhkiyənin bütövlüyündə, dialoq və monoloq qurmaqda, remarkaların tamlığında, sintaktik vahidlərin sıralanması və düzülüşündə satirik ruh, bədii gülüşün mövqə qazanmasında da söz düzüümü həmişə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu baxımdan, mənşəyindən asılı olmayaraq, mətnə daxil olan, konkret məqsəd üçün istifadə edilən bütün sözlər öz sintaktik-leksik düzüümü ilə Ü.Hacıbəyovun nasir və publisist kimi dil sənətkarlığını təyin etməkdə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ü.Hacıbəyovun dilində normadan kənara çıxma, tələb olunandan artıq və və yaxud əksik söz - sintaktik düzüm hallarının baş verməsi ədibin dilə etinasızlığı kimi yox, əksinə dilə, sözə böyük qayğısı, xalqa, millətə dərin məhəbbəti kimi başa düşülməlidir. Ü.Hacıbəyovun hekayə və publisist əsərlərinin dili ümumilikdə sözçülükdən, söz oynatmaqdan uzaq olan, aydın məqsəd, işgüzarlıq, tələbkarlıq, məsuliyyət, milli ruh-zövqlə yoğrulmuş söz – səs – dil nümunələridir. Prof. A.Abasov yazır ki, «Ü.Hacıbəyov müxtəlif janrlı əsərlərində; hekayə, felyeton və musiqili komediyalarında fərqli dilə, üsluba malik sənətkar olmuşdur». O bəzən sözlərin sırasını şifahi nitq verişlərinə, yəni ayrı-ayrı surətlərin xarakterinə uyğun pozaraq danışqda bir təbiilik, inandırıcılıq yaradır. Məsələn, aşağıdakı cümlələrdə sözlərin sırasına diqqət edək: «Çıxart bu saat cibindəki pulları mənə ver», «Bura ver pulları», «Mənim üzüm ayağının altına eyb olmasın, bir dənə arvadım var, özü də kənddə», «Mənə kələk istəyir gəlsin»... Bu cümlələrdə qrammatik cəhətdən söz sırası pozulsa da, son dərəcə təbii danışq tərzə əks etdirilir¹. Dissertasiyanın bu fəslində ədibin tədqiqata cəlb olunan hekayə və felyetonlarının

¹ A.Abasov. Ü.Hacıbəyovun sənətkarlığı. Bakı: Gənclik, 1976, s. 119-120.

mətnində işlənən söz, ifadə, terminlərin sayı morfoloji-sintaktik mənası, cümlə daxilində yeri, səslənməsi, sözlərin sıralanması və düzülüşündə qrammatik qayda-qanunlara əməl etmə məsələləri, söz sırasının pozulma səbəbləri, pozulma hallarının ideyanın nəzərə çatdırılmasında, obraz, hadisə, əhvalat, vəziyyət yaratmaqda əhəmiyyəti və s. geniş şəkildə, konkret nümunələrlə təhlil və şərh olunur. Həmin fəsildə Ü.Hacıbəyovun hekayə və felyetonlarının mətni qrammatik cəhətdən tədqiqata cəlb olunur. «Bir tədbir lazımdır ya yox?!», «Biz hamımız Qafqazlı balalarıyıq», «Vəkillərimiz nə tövr olmalıdır ?!» və s. rəsmi üslublu söz düzümləri, bu sıra ilə bədii, publisist, şifahi və s. üslublu söz sıralanması ədibin dil sənətkarlığını izah etmək üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Birləşmə növləri yalnız mətn daxilindəki vəziyyətinə, funksiyasına görə yox, ədəbi mühitin tələb və prinsiplərinə uyğun, tarixi dilçilik baxımından, ən əsası isə xalqın, millətin şüur səviyyəsi kontekstində tədqiqat obyektı kimi götürülür. Belə araşdırmalarda dilçilik – ədəbiyyatşünaslıq prinsipləri ilə yanaşı, ədibin vətəndaşlığı, dilin saflığı uğrunda mübarizə əməli xüsusilə iştirak edir. Söz birləşmələrinin ədibin hekayə və felyetonlarından gətirilən nümunələrlə geniş elmi-nəzəri şərh verilir. Onların tarixi inkişaf prosesi, dövrə-zəmanəyə uyğunluğu, tərkibi, söz sırası, cümlə daxilində yeri, funksiyası, tərz, intonasiya, nitq vərdişi yaratmaq xüsusiyyəti, mənşəyi, fərdilik xasiyyəti, üslubun inkişafındakı rolu elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Bu fəsildə geniş şəkildə tədqiq olunan problemlərdən biri də ədibin hekayə və publisist əsərlərində işlədilən cümlə növləri, cümlə sistemlərinin tərkibi, daşdığı məna xüsusiyyətləri, ümumən qrammatik tələblərə uyğun işlənmə-səslənmə vəziyyəti, ideyanın, mətləbin açılması və tamamlanmasındakı rolu məsələləridir. Təbii mürəkkəb cümlə, baş və budaq cümlənin növləri, təbəzül mürəkkəb cümlə, onun bağlayıcı və bağlayıcısız növləri, sadə cümlələr birləşdirən bağlayıcıların tərkibi, işlənmə vəziyyəti, daşdığı mənalar, sadə cümlələr arasındakı əlaqələr, şəxsi, şəxssiz, sual, nida, sadə – mürəkkəb və s. cümlələr qrammatik tələb və prinsiplər əsasında araşdırılır, hekayə və felyetonlarından gətirilən nümunələrə əsasən ədibin dil-üslub zənginliyini təyin və təmin edən intonasiya – ritm, ahəng, xüsusilə də birləşmə, ifadə, tərkib, cümlə, sözün müstəqim və məcazi mənaları və s. tarixi

dilçilik baxımından götürülür, müasir dilçiliyin tələb və prinsiplərinə uyğun şərh edilir. Dissertant belə qənaətə gəlir ki, Ü.Hacıbəyovun hekayə və felyetonlarının dili yalnız qrammatik; fonetik – morfoloji – sintaktik – leksik və s. cəhətdən deyil, dil qanunauyğunluqlarına tarixilik nöqteyi-nəzərindən tam cavab verməsi ilə yanaşı, dildə xəlqilik, realizm, millilik, sadəlik, aydınlıq, ümumən dil humanizmi baxımından, eləcə də leksik-semantik, üslub, ifa, deyim tərz, intonasiya və kamillik cəhətdən də nümunəvi sayıla bilər. Bu dil nəinki XX əsrin ilk onilliklərinin demokratik-realist və kütləvi ədəbi-bədii dil faktıdır, eyni zamanda C.Məmmədquluzadənin dediyi «Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım» anlayışının, XX əsrin xəlqi – milli məfkurəsinin dili olduğunu təsdiq edən kamil dil nümunəsi idi. Üzeyir bəy Hacıbəyovun dili şüurlu surətdə dar zamanə, mürəkkəb, ziddiyyətli, döyüşkən ədəbi mühit çərçivəsindən çıxaraq bütövlükdə əsrinin – dövr və zamanəsinin dilinin kökü – əsl nəcabəti, tarixi – ulu keçmişi və gələcəyi olan Azərbaycan xalqının ümumi ədəbi-bədii dil faktına qovuşdurmaq cəhdləri, amalı və arzusu ilə bağlı daima təkamüldə olan dil nümunəsi idi.

Dissertasiyanın sonunda tədqiqatın əsas qənaətlərini ümumiləşdirən «Nəticə» verilir.

Dissertasiyanın sonunda 104 adda istifadə olunmuş elmi-nəzəri və bədii ədəbiyyatın siyahısı verilir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu AAK-ın təsdiq etdiyi mətbuat orqanlarında müəllifin çap etdirdiyi aşağıdakı məqalələrində əks olunmuşdur.

1. Üzeyir bəyin dil mədəniyyəti // «Dil və ədəbiyyat» jurnalı, Bakı, 1994, IV buraxılış, s. 12-15

2. Ü.Hacıbəyovun «Ədəbi dil sərvəti» haqqında // «Dil və ədəbiyyat» (nəzəri, elmi, metodik) jurnalı, Bakı, 2000, № 3 (28), s. 46-48

3. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Ü.Hacıbəyovun yeri, dilinin bəzi xüsusiyyətləri // «Dil və ədəbiyyat» (nəzəri, elmi, metodik) jurnalı, Bakı, 2000, № 4 (29), s. 40-42

4. Ü.Hacıbəyovun «Ər və arvad», «O olmasın, bu olsun» komediyalarında müəllif nitqi // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, № 4, 2004, s. 61-64

5. Üzeyir bəy Hacıbəyovun dilinin komponentləri, bədii təsvir, ifadə vasitələri // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, № 4, 2005, s. 69-72

6. Ü.Hacıbəyovun publisistikasında işlədilən atalar sözü və məsələlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri barədə // «Dil və ədəbiyyat» (nəzəri, elmi, metodik) jurnalı, Bakı, 2006, № 2 (50), s. 84-86

7. Üzeyir Hacıbəyov və dil problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, 168 s. (monoqrafiya)

8. Üzeyir Hacıbəyov dilçi mütəxəssis kimi // «Dil və ədəbiyyat» (Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal) 1(61), Bakı, 2008, s. 67-71

9. Ü.Hacıbəyov rus dilinin tədrisi haqqında // «Dil və ədəbiyyat» (Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal) 5(65), Bakı, 2008, s. 184-186

**ЯЗЫКОВЫЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
РАССКАЗОВ И ФЕЛЬЕТОНОВ
УЗЕИРА ГАДЖИБЕКОВА**

Диссертация состоит из Введения, трёх глав, «Заключения» и списка использованной литературы.

В вводной части обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об источниках, методах, целях и задачах исследования, об апробации и структуре диссертации.

В первой главе речь идёт о причинах литературно-художественных баталий за родной язык в первые два десятилетия XX-века, о различных взглядах на язык, о методах целенаправленной, последовательной борьбы, которую вёл Узеир Гаджибеков за чистоту и сохранность родного языка и т.д. Узеир Гаджибеков вёл борьбу за язык в основном в двух направлениях: 1) создавать художественные произведения на чистом родном языке, понятном и доступном широким массам, и тем самым подавать пример, определять направление литературного процесса; 2) показать могущество родного языка, его огромную значимость в развитии и прогрессе страны, народа, давать резкие и меткие ответы тем, у кого неправильное отношение к языку, продолжая таким образом борьбу.

Вторая глава называется «Лексико-стилистические особенности языка прозаических произведений (рассказы и фельетоны) Узеира Гаджибекова». В этой главе последовательно 1) исследуется многообразие стилей и входящих сюда грамматических языковых показателей Узеира Гаджибекова как один из первых и основных признаков естественности и богатства этого языка; 2) обосновывается тот факт (на основе рассказов и фельетонов), что язык Узеира Гаджибекова своими корнями, национальным духом связан с традициями классического азербайджанского литературного языка и является его традиционным продолжением и развитием.

3) подчеркивается, что язык Узеира Гаджибекова является не только образцом азербайджанского литературно-

художественного языка, родного языка XX века в целом, но и одним из основательных факторов в формировании, усовершенствовании и целостности языка. В этой главе также выражается отношение к словесному материалу, заимствованиям, инородным единицам, происхождению, процессу национализации.

В третьей главе «Порядок слов. Типы выражения и предложения (с точки зрения стиля и использования)» речь идёт о поиске слова писателем в развитии языкового мастерства, о выборе слова, о совершенствовании мастерства порядка слова. Отмечается роль порядка слов в раскрытии идеи. В этой главе исследуются мастерство писателя в переходе от слова к выражению, от выражения к предложению, целевые формы, слово – синтаксический строй, соответствие случаев нарушения порядка слова требованиям и принципам, типы предложений, словосочетаний, проводится морфолого-синтаксический и стилистический анализ текста.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

**LINGUISTIC AND STYLISTIC PECULIARITIES
OF THE STORIES AND SATIRICAL ARTICLES
BY UZEYIR HAJIBEYOV**

SUMMARY

The dissertation consists of "Introduction", three chapters, "Conclusion" and bibliography.

In "Introduction" are substantiated the urgency of subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work, is given information about the sources, methods, purpose and tasks of research, aprobaton and structure of the dissertation.

The first chapter deals with the reasons of literary battles for mother-tongue during the first two decades of the XX century, the different views of language, the methods of the purposive, consistent struggle for purity and preservation of mother-tongue conducted by Uzeyir Hajibeyov. Uzeyir Hajibeyov conducted the struggle for mother-tongue mainly in two directions: 1) to create literary works in the pure mother-tongue which is clear and intelligible to the masses and by this way to give an example, to determine the direction of literary process; 2) to show the power of the mother-tongue, its great significance in the development and progress of the country, people, to give sharp and keen answers to those who have incorrect attitude to language and by this way to continue struggle.

The second chapter is called "Lexical-stylistic peculiarities of the language of prose (stories and satirical articles) by Uzeyir Hajibeyov". 1) In the chapter is consistently studied variety of styles and grammatical-linguistic indicators of Uzeyir Hajibeyov as one of the first and main features of the nature and wealth of this language. 2) it is substantiated (on the basis of stories and satirical articles) that the language of Uzeyir Hajibeyov is connected with traditions of the classical Azerbaijanian literary language by its roots, national spirit and is its traditional continuation and development. 3) it is emphasized that the language of Uzeyir Hajibeyov is not only a model of the Azerbaijanian literary language, mother-tongue of the

XX century in the whole, but is also one of the solid facts in the formation, improvement and integrity of the language.

It is also expressed the attitude to word material, loan-words, heterogeneous units, origin and process of nationalization.

The third charter "Word order. The types of expression and sentence (from the point of view of style and employment)" is dedicated to the quest for words by the writer in the development of language skill, choice of words, improvement of the mastery of word order, the role of word order in revelation of idea. In this chapter is also researched the mastery of the writer in transition from word to expression, from expression to sentence, goal-oriented forms, word-syntactic structure, harmony of breach of word order and demands, principles, types of sentence, combination of words, morphological-syntactic and stylistic analysis of the text.

In "Conclusion" are generalized the main results of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

АБАСОВА ШАЛАЛА АБДУЛЛА КЫЗЫ

**ЯЗЫКОВЫЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
РАССКАЗОВ И ФЕЛЬЕТОНОВ
УЗЕИРА ГАДЖИБЕКОВА**

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук**

БАКУ - 2008